

गोदुताई परुळेकर यांचे सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. स्वाती व्ही. पाटील,

समाजशास्त्र विभाग, बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय,
वसमत नगर, जि. हिंगोली

महाराष्ट्राची एक सामाजिक सुधारणेचे अग्रणी राज्य म्हणून ओळख आहे. याच महाराष्ट्रात मा. ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, गोपाळ हरी देशमुख, महर्षी धोंडू केशव कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या महापुरुषांनी सामाजिक सुधारणेसाठी अथक प्रयत्न केले. याच महाराष्ट्रात या महापुरुषांच्या बरोबरीने येथील अनेक कर्तबगार स्त्रियांनी देखील सामाजिक सुधारणेसाठी अथक प्रयत्न केलेले आढळतात. यापैकी सावित्रीबाई फुले, इरावती कर्वे, अनुताई वाघ यांनी केलेल्या कार्याची महाराष्ट्राला ओळख झालेली आहे. त्यात अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांची विशेषतः स्त्री सामाजिक कार्यकर्त्यांची हवी तशी ओळख जनसामान्यांना झालेली नाही असे आढळते त्यातील एक नाव गोदूताई परुळेकरांचे वाटते आणि म्हणूनच त्यांच्या कार्याची ओळख व्हावी या हेतूने हा संशोधन निबंध सादर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महाराष्ट्रातील अंत्यत सुखवस्तु घरातील स्त्री गोदूताई परुळेकर यांनी ऐन तारुण्यात सर्व सुखाचा त्याग करून स्वतःला सामाजिक कार्यात झोकून दिले होते. त्यांच्या कार्याचे संशोधन या संशोधन निबंधा मार्फत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

गोदूताई परुळेकर यांचा परिचय:-

“गोदूताई यांचा जन्म 14 ऑगस्ट 1907 रोजी पुण्यात झाला. गोदूताईचे वडील लक्ष्मणराव गोखले हे पुण्यातील अतिशय नावाजलेले वकील होते. थोर स्वातंत्र्य सैनिक आणि काँग्रेसमधील नेमस्त गटाचे सुप्रसिद्ध नेते गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे ते चुलत भाऊ गोदूताईंनी पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेज मधून अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र हे विषय घेऊन बी.ए. केले. गोदूताईंनी कायद्याची पदवी घेतली आणि महाराष्ट्रातील प्रथम महिला एल.एल.बी. पदवीधर म्हणून त्यांनी विक्रम प्रस्थापित केला.”

‘21 जून 1936 रोजी कामगार वर्गात काम करण्यासाठी गोदूताई मुंबईस आल्या. मुंबईत ‘समाजसेवा संघ व सोशल सर्व्हिस लीग’ या संस्थेद्वारा त्यांनी सामाजिक कार्याची सुरुवात केली. त्यावेळी त्यांचा शामरावांशी जवळून संबंध आला पण त्यापूर्वीच्या काळातही गोदूताईंचा काँ.शामराव परुळेकरांशी परिचय होता. शामरावांचे रुबाबदार व्यक्तिमत्व, अमोघ वक्तृत्व

आणि झोकून काम करण्याची पध्दती यामुळे गोदूताई खुपच प्रभावित झाल्या. त्याचाच परिणाम म्हणून पुढे संघटन 26 मे 1939 रोजी त्यांच्या विवाहात झाला.”

प्रौढ साक्षरता मोहिम व घर कामगारांचे संघटन:-

“1937-38 साली मुंबईच्या कामगार वस्त्यांत एका अत्यंत व्यापक प्रौढ साक्षरता अभियानाचे त्यांनी यशस्वी आयोजन केले होते. मुंबईच्या कामगार क्षेत्रातही गोदूताईंनी आपला वेगळा ठसा उमटवला. त्यांनी एका नव्या विभागाला, घरकामगारांना संघटित केले. रशियन क्रांतिदिनी, 07 नोव्हेंबर 1938 रोजी, ज्या दिवशी मुंबईच्या कामगारवर्गाने कम्युनिस्ट पक्ष व स्वतंत्र मजूर पक्ष यांच्या नेतृत्वाखाली प्रचंड संख्येने रस्त्यावर येऊन सरकारच्या विरोधात मोर्चा काढला होता. त्याच दिवशी गोदूताईंनी 10 हजार घरकामगारांचा मोर्चा काढून अनेकांना चाट केले होते.”

ब्रिटीशांच्या युध्द मोहिमेला विरोध :-

“1939 साली जेव्हा दुसऱ्या महायुध्दाला सुरुवात झाली तेव्हा या विषयी काय भूमिका घ्यावी या विषयी तिन गट पडले. व्ही. एस. श्रीनिवास शास्त्री आणि एच. एन. कुंझरुसाख्या संस्थेच्या सर्वोच्च नेतृत्वाने ब्रिटनच्या युध्द मोहिमेला भारताने बिनशर्त पाठिंबा द्यावा अशी भूमिका घेतली. ब्रिटिशांच्या युध्द मोहिमेला सशर्त पाठिंबा देण्याची भूमिका ना.म. जोशींनी घेतली. शामराव व गोदूताईंनी मात्र ब्रिटनच्या युध्द मोहिमेला विरोध करण्याची स्पष्ट भूमिका घेतली होती. ब्रिटनला पाठींबा दिला तर आपल्या शोषकाचे हात बळकट होतील. तेव्हा ब्रिटनच्या युध्द मोहिमेला विरोध करण्याची भूमिका गोदूताईंनी घेतली होती. गोदूताईंना युध्द विरोधी प्रचाराबद्दल तुरुंगात टाकण्यात आले.

किसान सभेची स्थापना व गोदूताईंचे कार्य -

“भारतात आखिल भारतीय किसान सभेची स्थापना 11 एप्रिल 1936 रोजी उत्तर प्रदेशात लखनौ येथे भरलेल्या पहिल्या अधिवेशनात झाली होती. किसान सभेच्या स्थापने मागील स्पष्ट उद्दिष्ट होते की भारतातील शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण थांबवणे व त्यांना सामाजिक व आर्थिक संरक्षण मिळवून देणे. जमिनदारी

आणि सावकारशाहीच्या पाशातून सामान्य शेतकऱ्यांची सुटका करण्यासाठी किसान सभेची स्थापना झाली होती.”

पण महाराष्ट्रात मात्र किसान सभेची चळवळ व संघटना अस्तित्वात नव्हती. “1942 पासून किसान सभेच्या बांधणीला शामरावांनी सुरवात केली. त्यानंतर तिन वर्षे शामराव व गोदूताईंनी अनेक जिल्ह्यात फिरून, शेतकऱ्यांच्या लढ्यांना चालना देऊन किसान सभेच्या उभारणीसाठी अपार मेहनत घेतली. 12 जानेवारी 1945 रोजी ठाणे जिल्ह्यातील टिटवाळा येथे महाराष्ट्रातील किसान सभेची स्थापना केली. कुळ कायदा, कर्जनिवारण कायदा, धान्य खरेदी योजना, वेठबिगार नष्ट कण्याची मागणी, जंगलखात्याकडून होणारे अन्याय इत्यादी शेतकऱ्यांच्या जिद्दाच्या प्रश्नांवर एकमताने ठराव मंजूर झाले.”

“पालघर, डहाणू, भोईसर, उंबरगाव येथील गवतकापणीच्या मजुरांचा संप सुरु केला. हा संप यशस्वी केला. दीड रुपयापेक्षा जास्त मजुरी देण्यास तयार नसलेले मालक साडेतीन, चार रुपये घायला तयार झाले. त्यानंतर जमीनमालक, सावकार चिडले. त्यांनी कलेक्टरकडे त्यांच्या हद्दपारीची मागणी केली. त्यांना हद्दपारही करवले. जमीन मालक खंडाच्या नावाखाली शेतमजुरांची लुटमारी करीत. ही खंड देण्याची पध्दत बंद करण्यासाठी त्यांनी पावले उचलली. 21 जानेवारी 1946 रोजी ‘महालक्ष्मी’ या गावी जाहिरसभा घेतली. खंड न देण्याच्या घोषणा करून आदिवासी चळवळ संघटीत केली. चळवळीचा पालघर, जव्हार पर्यंत विस्तार केला. वेठबिगार रद्द करणे, भूदास पध्दती रद्द करणे, थकबाक्या रद्द करणे, या कार्यात त्या यशस्वी झाल्या. जमिनदारांच्या विरोधामुळे कॉ. परळकर व गोदावरीबाईपरुळेकर यांना 1946 ते 1948 पर्यंत हद्दपारीचे, 1948 ते 1951 पर्यंत भूमिगत जीवन जगावे लागले. तसेच 1951 ते 1953 पर्यंत कारागृहात जीवन घालवावे लागले. सरकारने कम्युनिस्टांचे वजन मोडण्यासाठी आदिवासींवर दडपशाही केली. ही दडपशाही सरकार, सावकार जमिनदार यांनी एकत्रीतरित्या केली. आदिवासींनी याला प्रतिकार केला. गोदावरीबाईच्या प्रयत्नाने भूदास पध्दती, लग्नाच्या गड्याची पध्दती, वेठबिगार पध्दती, मजुरीचे योग्य दर, खंडाच्या भरमसाठ रकमेच्या थकबाक्या व इतर पिळवणूकीच्या पध्दती बंद झाल्या. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना खंडात कपात इ. अनेक सवलती मिळवून दिल्या.”

“ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी व सामान्या शेतकऱ्यांचे सावकारांकडून मोठ्या प्रमाणात शोषण होत होते. वास्तविक आदिवासी हे शेतजमिनीचे मालक होते. शंभर वर्षांपूर्वी या भागातील सर्व जमिन आदिवासींच्या मालकीची होती. म्हणून

आदिवासींना पूर्वी जंगलाचे राजे म्हणत असत. पण हळूहळू ब्रिटीश सरकारच्या आश्रयाखाली श्रीमंत हिंदु, पारशी व मुसलमान लोक या भागात गेले आणि अत्यंत हिन राक्षसी मार्गाचा अवलंब करून त्यांनी निरक्षर, भोळ्या आदिवासींच्या जमिनी लुबाडण्यास सुरवात केली.”

याचा तपशिल पुढील प्रमाणे अभ्यासता येईल.” ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू, उंबरगाव, शहापूर तालुक्यातील आदिवासी 80 वर्षांपूर्वी शेत जमिनीचे मालक होते. त्यांची मालकी असलेली जमिन पुढील प्रमाणे होती.

आदिवासी मालक असलेली जमिन

तालुका	लागवडी खालील जमिन (एकर)	आदिवासी मालक असलेली जमिन (एकर)	शेकडा प्रमाण सरकारी जमिन	आदिवासींकडे असलेली
डहाणू	68113	4653	6.8	1458
उंबरगाव	86270	1881	2.2	1881
शहापूर	151644	5960	3.8	5960
एकूण	306027	12494	4.08	9299

वरील प्रमाणे आदिवासी हे शेतीचे खरे मालक असूनही नंतरच्या काळात त्यांच्या जमिनी जमिनदारांनी, सावकारांनी बळकावल्या. जमिन गेल्यानंतर पोटाची खळगी भरण्यासाठी श्रम करण्याची आदिवासींना गरज होती. या परिस्थितीतूनच शेतीच्या भूदास पध्दतीचा, वेठबिगारीचा व आदिवासींच्या अमानुष छळाचा उगम झाला. हे जमिन मालक स्वतःची सारी शेतीची कामे आदिवासींन कडून मोफत व सक्तीने करून घेऊ लागले. या मोफत पध्दतीलाच वेठबिगारी म्हणतात. श्री डी. सिमीगटन यांनी वेठबिगारीची पध्दत गुलामगिरी पेक्षा फारशी भिन्न नव्हती असे म्हटले होते”

आदिवासींच्या या भयानक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी व त्यांच्यात नवचौतन्य निर्माण करण्यासाठी 23 मे 1945 रोजी तलासरी तालुक्यात झरी येथे किसान सभेच्या झेंड्याखाली 5000 आदिवासींची भव्य परिषद झाली. परिषदेपूर्वी महिनाभर गोदूताईंनी जंगलपट्टीत जोरदार प्रचार केला. झरीच्या परिषदेत गोदूताईंनी आदिवासींना जबरदस्त एकजुटीच्या बळावर सर्व शोषकांचा खंबीर प्रतिकार करण्याचे बुलंद आवाहन केले. एक शतकाच्या अमानुष शोषणाविरुद्ध आणि अनन्वित अत्याचाराविरुद्ध वारली आदिवासींच्या झुंजार उठावाचे रणशिंग फुकले गेले.

झरी येथील आदिवासींच्या परिषदेत चार साध्यासोप्या घोषणाभोवती संघर्ष उभा करण्याची हाक दिली: 1) जमिनदाराने रोज 12 आणे रोख मजुरी दिल्याशिवाय त्याच्या खाजगी जमिनीवर काम करू नका, 2) जमिनदाराला कोणतीही सेवा फुकट देऊ नका, 3) जमिनदाराने हल्ला केल्यास स्वसंरक्षणासाठी त्याचा प्रतिकार करा, ४) आपण सर्वांनी या लढ्यासाठी एकजुट केलीच पाहिजे.”

“गोदुताईंनी वरील प्रमाणे आपले लढे यशस्वी करत असतानाच राजकीय बांधणीच्या माध्यमातून हे आदिवासींचे, शोषितांचे प्रश्न सुटावेत म्हणून समतेवर आधारलेल्या व रशियात नविन सामाजिक क्रांती घडवलेल्या राजकीय विचाराशी अर्थात कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या त्या संपर्कात आल्या. नंतर त्यांनी या ठाणे जिल्ह्यात कम्युनिस्ट चळवळीचा जोरदार पुरस्कार केला आणि या पक्षास आपल्या सामाजिक कामाच्या माध्यमातून मोठा जनाधार मिळवून दिला आणि त्याचीच परिणीती म्हणजे 1962 साली कासा विधानसभा मतदार संघातून धाकट सुतार हा या भागातील पक्षाचा पहिला आमदार निवडून आला. त्याच सुमारास झालेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांत तलासरी पंचायत समिती व तेथील जिल्हा परिषदेच्या सर्व जागा या पक्षाने सातत्याने जिंकल्या होत्या. डहाणू, जव्हार विक्रमगड, मोखाडा, पालघर, वाडा, शहापूर, भिवंडी, वसई या तालुक्यातही या पक्षाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत अनेक विजय मिळवले होते”

अशारितीने गोदुताईंनी राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या प्रश्नांची सोडवणूक करून घेण्यासाठी राजकीय ताकद निर्माण केली. त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व व त्यांचे हक्क यांना मोकळी वाट करून देण्याचा प्रयत्न केला गेला होता. परंतु गोदुताईंच्या राजकीय यशानंतर काँग्रेसने असा प्रचार केला की, “गोदुताई बैलाच्या शेपट्या कापावयास लावतात. तसेच त्या कम्युनिस्ट असल्यामुळे हिंसावादी असून आदिवासींना हिंसक .ती करण्यास चिथावणी देतात. एका हातात मशाल व एका हातात विळा घेऊन गोदुताई आदिवासींना, जाळा, मारा म्हणून प्रोत्साहन देतात असे दाखवणारे त्यांचे व्यंगचित्रेही त्यावेळी प्रसिध्द करण्यात आलेली होती. 13” परंतु या सर्वांची पर्वा न करता त्या मात्र सतत समाजकार्य करत राहिल्या.

गोदुताईंचा बहुमान व त्यांची अखेर :-

“गोदुताईंना नंतरच्या काळात अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले. 1948 मध्ये त्यांना लोकमान्य टिळक सन्मान पारितोषिक देण्यात आला.14” त्यांच्या सर्वत्र गाजलेल्या व अनेक देशीविदेशी भाषात अनुवाद झालेल्या ‘जेव्हा माणूस जागा

होता’ या पुस्तकाला साहित्य अकादमी पुरस्कार, सोव्हिएत लॅंड पुरस्कार, जवाहरलाल नेहरू पुरस्कार मिळले. स्त्रीमुक्ती व सामाजिक समतेसाठी त्यांनी केलेल्या योगदानाबद्दल त्यांना सावित्रीबाई फुले पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. 08 ऑक्टोबर 1996 रोजी रात्री गोदुताईंची प्राणज्योत मालवली आणि एक विस्मयजनक अद्भुत व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पडद्याआड गेले.”

गोदाताई परुळेकरांचा जन्म एका श्रीमंत आणि सुख वस्तू कुटुंबात झालेला होता. त्यांनी उत्तम रितीचे उच्च शिक्षण घेतले होते. जर त्यांनी ठरवले असते तर त्या अत्यंत सुखाने कोणत्याही हाल अपेष्टा सहन न करता आपले संपूर्ण जीवन आनंदात व्यतित करू शकल्या असत्या. परंतु त्यांनी या सर्व सुखांचा त्याग करून करुणेतून व त्यागातून आपले संपूर्ण आयुष्य खेड्यापाड्यातील आदिवासी, कष्टकरी व मजूरांच्या उध्दारासाठी वाहिलेले आढळते. सामाजिक समता प्रस्तापित करण्यासाठी, कष्टकर्यांचे जीवन समृध्द करण्यासाठी त्यांनी आपल्या जीवाचे रान केलेले आढळते. आदिवासींचे दुःख हे त्यांनी आपले दुःख मानले. आदिवासीसाठी काम करत असताना त्यांना अनेक वेळा अनेकांच्या विरोधाला सामोरे जावे लागले होते. सरकार, पोलिस यंत्रणा, राजकीय पुढारी, जंगलमत्तेदार, जमिनमालक, सावकार, भांडवलदार अशा सर्वांच्या विरोधास न जुमानत शेवट पर्यंत निष्ठेने कोणत्याही लोभाची अपेक्षा न करता त्यांनी जे समाजकार्य कार्य केले ते एक अलौकीक होते असे म्हणावे लागेल. वारल्यांना, कष्टकर्यांना त्यांच्या मुलूखात जाऊन, त्यांना संघटीत करून त्यांच्यात चेतना निर्माण करून त्यांना अन्यायाच्या विरोध पात लढण्याचे बळ गोदुताईंनी दिलेले होते. सावकार, जमिनदार व भांडवलदार यांचे वर्षानुवर्ष मुकाटपणे अन्याय सहन करणारे आता फक्त बोलूच लागले नव्हे तर उठाव करण्यास सिध्द झाले ते गोदुताई यांच्या चेतनेमुळेच. आदिवासींच्या समवेत राहून त्यांचे दुःख जवळून पाहून त्यांनी त्या दुःखांची व हाल अपेष्टांची जाणीव करून घेतली व त्या दुःखाचे, अन्यायाचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी कम्युनिस्ट चळवळ व राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून त्यांच्या दुःखाचे निवारण केलेले होते. विसाव्या शतकात गोदुताईंनी केलेले हे सामाजिक कार्य महाराष्ट्राच्या समाज सुधारणा चळवळीतील अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य होते असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. *ढवळे अशोक, काँ.शामराव आणि काँ. गोदावरी परुळेकरः असामान्य कर्तृत्वाचे क्रांतीकारक जीवनकार्य, जनशक्ती, वरळी, मुंबई, 2007, पृ. क्र. 8 व 9*

2. कोटबागी उषाताई, तेजस्वी तारा: गोदूताई परुळेकर, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे, 2010 पृ. क्र. 29.
3. उनि, पृ. क्र. 12
4. तत्रैव, पृ. क्र. 13 व 14
5. बि.एल. ग्रोवर आणि एस ग्रोवर, अ न्यु लुक अॅट मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री, एस. चांद अण्ड कंपनी, न्यु दिल्ली, पृ. क्र. 352.
6. उनि, 2007, पृ. क्र. 17
7. कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर, पृ. क्र. 103.
8. तत्रैव, पृ. क्र. 19
9. गोरे गोविंद, सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी, जणवानी प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. 127
10. परुळेकर गोदाताई, जेव्हा माणूस जागा होतो, मौज प्रकाशन, पुणे, 2008, पृ. क्र. 2,3
11. तत्रैव, पृ. क्र. 23
12. उनि पृ. क्र. 49
13. ललित दिवाळी अंक 1981, पाहिले, अनुभवले ते लिहीले पृ. क्र. 54४
14. संपा. खांडगे मंदा, दिक्षित लिला व ताम्हणकर मंजिरी, स्त्री साहित्याचा मागोवा, खंड 3, भारतीय विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय आणि साहित्यप्रेमी भगिनीमंडळ, पुणे, पृ. क्र. 61
15. तत्रैव, पृ. क्र. 51